

Փ Ա Ռ Ք Մ Ե Օ Ա Օ

Ս. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՊՈՆՏՈՍԻ
ՆԵՈԿԵՍԱՐԻԱ ՔԱՂԱՔԻ
(213—270)

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ընդհանրական Եկեղեցու Երկոտասան վարդապետների¹ և Առաքելական հայրերի շարքում² իր մասնավոր տեղն ունի նաև Գրիգորի Պոնտոսի կամ «Գամրաց աշխարհի Նեոկեսարիա քաղաքի»³, որը «հիմա Նիքսար կոչվի»⁴, եպիսկոպոս Սուրբ Գրիգոր Սքանչելագործը՝ հայրը՝ Սուրբ Գրիգոր Աստվածաբանի կամ Նազիազանցու։

Ս. Գրիգոր Սքանչելագործը Գրիգորի Ընդհանրական Եկեղեցու առաքելաշավիղ և սրբակրոն հայրապետներից մեկն է, «մե-

ծաճուշակ սուրբ մը, հույժ հարգված թե՛ Արևելքի և թե՛ Արևմուտքի մեջ»⁵։

Գրիգոր Սքանչելագործը ծնվել է Պոնտոսի Նեոկեսարիա քաղաքում, 213 թվականին. «հեթանոս ծնողաց զաւակ, ի տանէ ազնուականաց տեղւոյն»⁶։

Որպէս մեծահարուստ և ազնվական, բայց հեթանոս ծնողների զավակ, նա ստանում է հելլենիստական բարձր կրթություն, հետևելով իր ծննդավայրում օրենսգիտության և հռետորական արվեստի. «հելլենական վարժիք առ քրիստոնէութեան իմացմունս առաջնորդէր»⁷։ Սակայն, «Աստուծո նախախնամությունը իրեն համար տարբեր ասպարեզ մը տնօրինած էր»⁸։

¹ Օրացոյց, 1981, Ս. էջմիածին, էջ 126։

² «Էջմիածին» ամսագիր, 1979, № Է, էջ 14—23։ Ս. Կղևմես Հոռմազի, Ս. Իզմատիոս Ամտիոքացի՝ Աստուածազգեսց, Ս. Պողիկարպոս Զմյոտնացի։

³ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, Սուրբ և տօնք, Նրուսաղէմ, 1939, էջ 72։

⁴ Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Համաքրիստոնէական սուրբեր, Իսթանպուլ, 1978, էջ 41։

⁵ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, նույնը, էջ 72։

⁶ Լիակատար վարք և վկայարանություն սրբոց, հատոր Թ, Վեներտիկ, 1813, էջ 5։

⁷ Նույնը, էջ 7։

⁸ Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 41։

Սքանչելագործը ըստ վարքագրական տվյալների, հեթանոսական իր դաստիարակության հետ «շուտով կրթվեցավ քրիստոնեական աստվածաբանության մեջ»⁹, Կեսարիայում և մանավանդ «մեծին վարդապետի» Որիգենեսի մոտ Պաղեստինյան Կեսարիա քաղաքում:

Գրիգորի նախաքրիստոնեական անունը եղել է Թեոդորոս, որը նշանակում է «աստուածապարզ»: Քրիստոնյա դառնալուց և մկրտվելուց հետո նա վերանվանվել է Գրիգոր:

Գրիգորը իր նախապիտան մասնագիտության՝ օրենսգիտության և հռետորական արվեստի մեջ խորանալու համար, ծրագրում է իր եղբորը՝ Սթենատորասի հետ, ապագա եպիսկոպոս՝ Պոնտոսի, մեկնել Փյունիկեի Բերիտոս (Բեյրութ) քաղաքը, երբ իր քույրը, որը կհան էր Պաղեստինի կայսերական կառավարչին, իր երկու եղբայրներին 231 թվականին հրավիրում է ընկերանալ իրեն, միևնույն Պաղեստինյան Կեսարիա քաղաքը, որը պետական, վարչական, տնտեսական ու զինվորական կենտրոն էր Հռոմի, միաժամանակ հելլենիստական ու քրիստոնեական նշանավոր համալսարանի օջախ:

Բ—Ե դարերում, Հռոմեական կայսրության օրով, Արևելքում հիմնվում են մի շարք աստվածաբանական-քրիստոնեական, բարձրագույն տիպի նշանավոր դպրոցներ, իրենց յուրահատուկ ավանդություններով և ուղղություններով, ինչպիսիք էին Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Ասորիքի, Կապադովկյան Կեսարիայի դպրոցները:

Սույն դպրոցները հանդիսանում էին քրիստոնեական մտածողության, մշակույթի և արվեստի, Աստվածաշունչի տարբեր մեկնության, ինչպես նաև հերետիկոսության դեմ մղված գաղափարական-փիլիսոփայական հակամարտության կենտրոններ:

Գ դարում քրիստոնեական այդ դպրոցների շարքում, աչքի էր ընկնում նաև Պաղեստինյան Կեսարիայի աստվածաբանական-քրիստոնեական դպրոցը, որը իր ամենափայլուն շրջանը ապրում է Որիգենեսի վերածնունդի օրով:

Այստեղ է, որ Գրիգորը և իր եղբայրը, աշակերտում են Որիգենեսին, 232—238 թվականներին և ստանում իրենց քրիստոնեական, աստվածաբանական ու մեկնողական լուրջ, մասնագիտական կրթությունը:

Հունական անտիկ մշակույթի ուժը օգնում էր, որ քրիստոնեությունը դառնա ոգեկան հզոր ու վերանորոգիչ մի ազդակ, կրոնա-

կան, փիլիսոփայական, ընկերային և նույնիսկ քաղաքական ու տնտեսական գաղափարախոսության բնագավառում:

Հունական, մանավանդ հելլենիստական մշակույթով զարգացած մարդիկ, գոհացում էին գտնում քրիստոնեական գաղափարախոսության մեջ և ընդունում էին այդ նոր կրոնը որպես իրենց իմացական ու հոգեկան հետաքրքրություններն ու որդնումները բավարարող մեծագույն ճշմարտություն, որպես ճշմարիտ ոգեկանություն, բարձր բարոյականություն, մի նոր ու ավելի մարդկային կրոնական մի ըմբռնում, մի նոր կյանքի սկիզբ, որը կոչված էր Քրիստոսով ու Ավետարանով վերանորոգելու, վերափոխելու մարդկային միտքն ու սիրտը¹⁰:

Քրիստոնեությունը այդպիսի ոգեկան ու բարոյական, կենսունակ մի ույծ էր նաև Գրիգոր Սքանչելագործի համար, որը զարգացած հեթանոսությունից, հելլենիստական գաղափարախոսությունից դառնում էր «ի լոյս Աստուած գիտութեան», Որիգենեսի (180—253) դաստիարակության միջոցով: Որիգենեսը հանդիսանում էր քրիստոնեական մտածողության մեծագույն ներկայացուցիչը, որի ուսմունքի հիմնական մտածումն էր, հայրաբանների նման «փիլիսոփայորեն հիմնավորել և արդարացնել քրիստոնեությունը»¹¹:

Որիգենեսը առաջինն էր Եկեղեցու հայրերի և քրիստոնյա մտածողների մեջ, որ «քրիստոնեական աստվածաբանական գիտության հայր դարձավ», սահմանեց եկեղեցական-գիտական աստվածաբանության հիմնական սկզբունքները ու մեթոդը և «դասական, հին գիտությունն ու փիլիսոփայությունը» եկեղեցականացնելու «առաջին վճռական քաղաքական» հաշտեցնելով «գիտությունը քրիստոնեական հավատքի հետ, բարձր քաղաքակրթությունը՝ Ավետարանի հետ, եկեղեցական վարդապետության հողի վրա»¹²:

Որիգենեսի «նշանակությունը չափել անկարելի է... Նա ամենամեծ ազդեցությունն է ունեցել եկեղեցական հայրերի մեջ... Նա

¹⁰ Johannes Quasten, Patrology, the golden age of greek patristic literature, vol. III, էջ 4—6:

¹¹ Գավիթ Անհաղթ, Երկեր, թարգմանությունը, ստաջարանը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980, էջ 4:

¹² Պրոֆ. Ն. Սագարյան, Հույն-Արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը յուր ճաղկման շրջանում (IV—V դդ.), ռուսերենից թարգմանությունը՝ Արտակ վարդապետ Սմբատյանի, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1910, էջ 17, 18:

⁹ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, նույնը, էջ 72:

ոչ միայն իր ժամանակի ամենամեծ քրիստոնյա գիտնականն էր, այլ ընդհանրապես չկար մեկը ամբողջ աշխարհում, որ հավասարվեր նրան գիտության և աշխատանքի ընդունակության կողմից... Կարծես պողպատից և երկաթից էր կազմված»¹³:

Պաղեստինյան Կեսարիայում, Որիգենեսի աստվածաբանական դպրոցի «ամենատաշին և երախտագետ աշակերտը Գրիգոր Սքանչելագործն էր»¹⁴, որը իր հերթին «կապաղովկիացիներին—Ս. Բարսեղ, Ս. Գրիգոր Նյուսացի, Ս. Գրիգոր Նազիազանցի—քերեց հենց Որիգենեսին մոտ... Բարսեղ Մեծը և Գրիգոր Աստվածաբանը նույնիսկ Որիգենեսի երկերի ամենաընտիր կտորների ժողովածուն՝ Ֆիլոկալիա կազմեցին... Որիգենեսի աստվածաբանության սկզբունքները հանդես էին գալիս իրեն իրենց՝ կապաղովկիացիների մայրենի երկրի աստվածաբանական ավանդությունները»¹⁵:

Որիգենեսի աստվածաբանական դպրոցի և նրա մեծ անձնավորության ազդեցությունը իր դասնախոսություններով, աստվածաբանական ուղղությամբ և հանճարի կնիքով, տարածվեց Ալեքսանդրիայից, Պաղեստինյան Կեսարիայից դուրս ամբողջ հունական Արևելքում և Հռոմում:

Պաղեստինյան Կեսարիայում է, որ Գրիգորի և նրա եղբոր հանդիպումը Որիգենեսի հետ, վճռական ու բարերար նշանակություն է ունենում նրանց համար: Այստեղ Որիգենեսը «ազատաբար և անկաշկանդ կոստուցաներ նաև հունական բարձր իմաստասիրությունն ու հոռետորությունը և անոնք այնքան դրականորեն տպավորվեցան Որիգենեսի խոր հմտությունեն և ուսուցանելու գրավիչ մեթոդեն, որ որոշեցին իրենց ուսմունքը կատարելագործել անոր մոտ, երբ Գրիգորը 20 տարեկան էր»¹⁶:

Այստեղ, Կեսարիայում, երկու եղբայրներն իրենց դասընկեր են ունենում Գ. դարի եկեղեցական նշանավոր պատմիչ Եվսեբիոս Կեսարացուն:

Որիգենեսի մոտ երկու եղբայրների բազմակողմանի ուսուցման և դաստիարակության բարի արդյունքը այն է լինում, որ ուշիմ, ուսումնասուն ու լավ նկարագրի տեր երկու եղբայրները 7 տարի աշակերտում են նրան և ուսումնառության ողջ ծրագիրը

ավարտելուց հետո քրիստոնյա են դառնում:

239 թվականին Գրիգորը և նրա եղբայրը վերադառնում են իրենց ծննդավայր Նեոկեսարիա քաղաքը:

Իրենց մեծ ուսուցչին հրաժեշտ տալուց առաջ, Գրիգորը հրապարակային մի բազմամարդ հանդիսության ժամանակ արտասանում է երախտագիտության սրտառուչ, մի հռչակապ, ակադեմիական ճառ, որը հանդիսանում է մեզ հասած քրիստոնեական դաստիարակության, հայրաբանության հնագույն և իմաստալից ներդրումներից մեկը, և որը՝ միաժամանակ արժեքավոր ու կարևոր աղբյուր է մեծ ուսուցչի՝ Որիգենեսի անձնական կյանքի, կենսագրության, ուսուցման և դաստիարակության մասին¹⁷:

Հրաժեշտի այդ հուզաթաթախ ճառ-ուղերձում Գրիգորը ասում է. «Իմ հոգու մեջ բոցավառվեց մի կայծ, և իմ սերը՝ նրա հանդեպ (խոսքը Հիսուսի մասին է), նրա անբացատրելի, սիրելի և սուրբ խոսքի գեղեցկության համար և դեպի նրա քարեկամ և մարգարե այս մարդու հանդեպ (խոսքը Որիգենեսի մասին է):

Խորապես ցնցված այդ բանից, այնուհետև ես լքեցի ամեն բան, որը կապված էր ինձ հետ. աչիներ՝ գործեր, ուսում, նույնիսկ ինձ սիրելի օրենսգիտությունը, ընտանիք և այնտեղ ապրող սիրելիներ:

Մի բան միայն ինձ սիրելի էր, որը հուզում էր ինձ. փիլիսոփայությունը՝ և նրա ուսուցիչը՝ աստվածային այս մարդը»¹⁸ (Որիգենեսը):

Նեոկեսարիա վերադառնալուց հետո Գրիգորը 240 թվականին Ամասիա քաղաքի Ֆադիմոս միտրոպոլիտից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում իր ծննդավայրի վրա, իսկ եղբայրը՝ Պոնտոսի եպիսկոպոս էր եղել: Գրիգորը իր ձեռնադրությունից հետո նվիրվում է քարոզչական, հովվական, առաքելական եռանդուն և մախանձահույզ գործունեության:

Գրիգոր Սքանչելագործի վարքագիրը վկայում է, որ 240 թվականին, երբ նա ձեռնադրվում է առաքելական իր գործունեությանը, Նեոկեսարիայում և Պոնտոսում եղել են միայն 17 քրիստոնյաներ, իսկ 273 թվականին, նրա մահվան տարին մնացել էին միայն 17 հեթանոսներ¹⁹:

¹³ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հատոր առաջին, Ս. Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռ, 1908, էջ 146:

¹⁴ Նույնը, էջ 158:

¹⁵ Պրոֆ. Ն. Սազարդա, նույնը, էջ 37:

¹⁶ Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 41—42:

¹⁷ Johannes Quasten, Patrology, vol. II, 1964 էջ 123.

¹⁸ Johannes Quasten, նույնը, էջ 123:

¹⁹ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, նույնը, էջ 72: Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 42: Quasten, նույնը, էջ 123:

Գրիգորը համարվում է ողջ Պոնտոսի առաքյալ:

265 թվականին Գրիգոր Սքանչելագործը ներկա է լինում Անտիոքի տեղական ժողովին, որին մասնակցում են նաև երեսուն եպիսկոպոսներ. «Յետ քազում ժամանակաց անցանելոյ դարձեալ բորբոքեցաւ ադանդն Արտիմոնայ, վասն Ամենասուրբ տօնից ալլափոխումն առնել և յաւելուածս կանոնեալ սուրբ ընթերցուածոց, որ ի սուրբ առաքելոցն աւանդեցաւ Եկեղեցոյ սրբոյ: Վասն որոյ ժողովեալ յԱնտիոք եպիսկոպոսունք ԼԱ (31), սահմանեցին զկանոնս ԻԵ (25)»²⁰:

Անտիոքի տեղական սույն ժողովը քննում և դատաւարտում է Անտիոքի Պողոս Սամոսացու եպիսկոպոսի մոլորությունը, ըստ որի «Քրիստոսը ծնվել է իբրև մարդ և ապա լցվել Լոգոսով, կամքի միությանը և սիրտ մշտնջենավորությանը դարձել մի նրա հետ»²¹:

Սքանչելագործը շուրջ երեսուն տարիներ քարոզչական, հովվական-թեմական, կազմակերպչական գործունեություն ծավալելուց հետո, վախճանվում է 273 թվականին, Մարկոս Ավրելիոս կայսրի օրով (270—275):

Սքանչելագործը կազմակերպում է Պոնտոսի Եկեղեցին, որը դիմանում է Դեկոս կայսրի հալածանքներին և Գոթերի Պոնտոս կատարած արշավանքների ավերածություններին:

Ընդհանուր Եկեղեցու պատմության մեջ և ըստ վարքագրության Գրիգորը անվանվում է Սքանչելագործ հայրապետ. «Յոլով եցոյց զարմանալիս»²²: Նա «Սքանչելագործ կոչված է քազմաթիվ և քազմապիսի հրաշքներուն համար, զորս կատարելու աստվածային շնորհը ունեցավ»²³, «ինչ որ հավաստիք մըն է իր բացառիկ անձնավորության և ժողովրդականության»²⁴ և «աչքի ընկնող մի անձնավորություն, որպես մեծ ուսուցչի (Որիգենեսի) աշակերտը»²⁵:

Մեր Եկեղեցին Գրիգոր Սքանչելագործի հիշատակը կատարում է ամեն տարի, դեկ-

տեմբերին, «Սրբոյն Գրիգորի և Նիկողայոսի Զմիտնիաի սքանչելագործ հայրապետացն» տոնին»²⁶:

Գրիգոր Սքանչելագործի կենսագրության և վարքագրության հիմնական աղբյուրներն են Եվսեբիոս Կեսարացի եկեղեցական պատմիչը, Հերոնիմոսը, իր իսկ գրած ճանի՝ Ե գլուխը, Բարսեղ Կեսարացու նամակները, եկեղեցական մի այլ պատմիչի՝ Ռուֆանոսի արժեքավոր տեղեկությունները:

Ս. Գրիգոր Նյուսացին գրել է նրա վարքը: Կան նաև հունարեն, լատիներեն և ասորերեն ուրիշ կենսագրականներ կամ վարքագրություններ, «բոլորն էլ ոչ պատմական մկարագրով, որոնք մեզ հասել են: Կա նաև Սքանչելագործի հայերեն լեզվով մի վարքը»²⁷:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԶԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾԻ ՄՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱՎԸ

Գրիգոր Սքանչելագործը որպես Եկեղեցու մեծ առաջնորդ, հովիվ և քարոզիչ «գործնականամիտ» կազմակերպիչ, իր առաքելական, քարոզչական փայլուն կարողություններով հանդերձ, համարվում է ավելի «գործի» կամ «գործնականության մարդ», քան թե աստվածաբան, մատենագիր և վարդապետ Եկեղեցու: Այս պատճառով մեծ չէ նրա մատենագրական վաստակը: Սակայն, իր մեծ հոշակը առիթ է հանդիսացել նրան վերագրելու քազմաթիվ գործեր, որոնք գրվել են հետո:

Գրիգոր Սքանչելագործի վարքագրությունը այնուամենայնիվ վկայում է, որ նա «քազում ճառս շարագրեաց լաղազս ողղափառ հաւատոյ և վարոց»²⁸:

Ս. Բարսեղ Կեսարացին իր «Յաղագս Հոգւոյն Սրբոյ» ճառում խոսում է Սքանչելագործի մատենագրական վաստակի մասին. «Ո՛ր դիցուք Գրիգորիս մեծն և զնորա ձայնս. ո՞չ ապաքէն ընդ առաքեալս և ընդ մարգարէս, զայր՝ որ նովին հոգւով նոցա շրջեցաւ»²⁹:

Արևմտյան Եկեղեցու մեծ վարդապետ և վանական Հերոնիմոս Բուստրացին (170—250), որը Աստվածաշունչը թարգմանեց լատիներենի (Վուլգատա), Սքանչելագործին համարում է Ընդհանրական Եկեղեցու «երևելի» հայրապետներից և «եկեղեցական Իստենագիրներից» մեկը:

«Գրած է նույնպես ճառեր, որոնցմե ու-

²⁰ Վազգեն Հակոբյան, Կանոնագիրք հայոց, Ա, Երևան, 1964, էջ 203—223 և էջ 587—589:

²¹ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 180: Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունք, Շուշի, 1908, էջ 207:

²² Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց, նույնը, էջ 81:

²³ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, նույնը, էջ 72:

²⁴ Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 42:

²⁵ Johannes Quasten, նույնը, էջ 128:

²⁶ Օրացոյց, նույնը, էջ 140:

²⁷ Johannes Quasten, նույնը, էջ 124:

²⁸ Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց, նույնը, էջ 81:

²⁹ Նույնը, էջ 82:

կեղարյան թարգմանությանը հայերենի փոխադրված են, «Ի Ծնունդն Քրիստոսի», «Յաւետիս Աստուածածնի», «Ներքողեան ի Ս. Ստեփանոս», «Երկրորդաւն Գլուխը նշուից» և այլն»³⁰:

Աքանջելագործը «ձգած է բազմաթիվ գրական գործեր, որոնց առաջինն է ջատագովություն մը Որիգենի մասին... Ունի նաև քրիստոնէական հիմնական ուսուցումները պատկերող գիրք մը, անհրաժեշտ՝ նորադարձ քրիստոնէից համար: Իր «Թուղթ կանոնական»ը լայն տեղեկություններ կը պարունակէ նախնական Եկեղեցիի սովորություններու մասին: Ունի վերջապէս **Ժողովողի** գրքի մեկնաբանություն մը և Թեոպոմպոս եպիսկոպոսի ուղղյալ նամակ մը: Իր գործերն 10—12 կտոր թարգմանված են դասական հայերենի»³¹:

Որպէս մատենագրական վաստակ, ինչ մեզ հասել է Գրիգոր Աքանջելագործ հայրապետից, հետապնդում է «գործնական» նպատակ և սերտորեն, օրգանապէս կապված է նրա քարոզչական, հովվական, թեմական-կազմակերպչական աշխատանքների հետ:

Աքանջելագործի գրչին են պատկանում հետևյալ աշխատությունները.

1. Ներքող Որիգենի մասին.

Ինչպէս նշվեց վերևում, Գրիգորը իր սույն առաջին հոլանդապ ներքողը արտասանել է 238-ին, որպէս երախտագիտության հուզիչ խոսք Որիգենի մերկայությանը, երբ իր մեծ ուսուցչապետին հրաժեշտ էր տալիս իր ուսումնառության (232—238) ավարտին, իր ծննդավայրը դառնալու առթիվ: Սույն ներքողը աչքի է ընկնում «իր մեծ զգացումների ջերմությամբ, փայլուն ոճով»:

Ներքողի սկզբում Գրիգորը խոստովանում է, որ ինքը անկարող է ըստ արժանվույն ներկայացնել իր մեծահարգ ուսուցչապետի անձը, նրա ուսուցման և դաստիարակության մեթոդները: Այսուհանդերձ, նախ իր ուղերձ ճառում ամենից առաջ երախտագիտություն է հայտնում «բոլոր բարիքների և շնորհների Պարգևատուն Աստծուն», որ իրեն առիթ է հնարավորություն տվեց աշակերտելու մեծ ուսուցչապետին՝ Որիգենի մասին: Այնուհետև Գրիգորը շնորհակալության խոսք է ուղղում նաև իր պահապան հրեշտակին, որ իր և իր եղբոր քայլերը առաջնորդեց դեպի Պաղեստինյան Կեսարիա: Վերջում շնորհակալության ջերմ

խոսք է ուղղում մանավանդ Որիգենի մասին, որը իր աշակերտների եռանդը վստեց դեպի «սրբազան գիտությունը»:

Գրիգորը իր վերոհիշյալ ներքողյան մեջ միաժամանակ խոսում է հանգամանորեն և մանրամասնությամբ Որիգենի ուսուցման և դաստիարակության արժեքավոր մեթոդների և ուսումնական ծրագրի մասին:

Ներքողյան վերջում Գրիգորը խորունկ ցավ է հայտնում, որ ինքը շուտով թողնելու է Կեսարիան, գրկվելու է Որիգենի շնչից և դասախոսություններից, և խնդրում է իր մեծ ուսուցչապետի օրհնությունն ու աղոթքը:

Աքանջելագործի «Ներքող Որիգենի մասին» աշխատությունը համարվում է «մի կարևոր փաստաթուղթ այս շրջանի քրիստոնէական դաստիարակության պատմության համար»³², ինչպէս նաև իր կենսագրության մասին:

2. Յաղագս հաւատոյ.

Աքանջելագործի սույն ճառը դավանաբանական մեծ նշանակություն ունեցող գրքվածք է: Այն ներկայացնում է նախանիկիական շրջանի Ընդհանրական Եկեղեցու ուղղափառ դավանության «Հաւատոյ Հանգանակ»-ը Ամենատուրք Երրորդության մասին: «Յաղագս հաւատոյ» ճառը գրվել է հավանաբար 264—265 թվականներին, ընդդէմ Անտիոքի Պողոս Սամուստցի եպիսկոպոսի հերետիկոսական վարդապետության:

Ս. Գրիգոր Նյուսացին Աքանջելագործի վերոհիշյալ ճառը մեջ է բերել իր վարքագրության մեջ: Իսկ Ռուֆինուսը այն թարգմանել է լատիներենի: Մեզ է հասել նաև «Յաղագս հաւատոյ» ճառի ասորերեն թարգմանությունը³³:

3. Կանոնական թուղթ.

Գրիգոր Աքանջելագործը իր սույն թուղթը կամ նամակը գրել է 253—254 թվականներին: Նամակը ուղղված է մի անհայտ եպիսկոպոսի, որը համարձակվել էր անպատվել նրան:

251 թվականին Դեկոս կայսրի (249—254) պարտությունից հետո, գերման և ֆրանկ բարբարոս ցեղերը ասպատակում են փոքր Ասիան, Պոնտոսն ու Բյութիմիան: Այս շրջանների Եկեղեցին և քրիստոնյաները ծանր ու դաժան օրեր են ապրում: Քրիստոնյաները գերեվարվում են, կանաք՝ բրոնզաբարվում: Ծառերը դաժան հալածանքների տակ և ավերիչ արշավանքների միջոցին ուրանում են իրենց հավատքը, համա-

³⁰ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, նույնը, էջ 72—73:

³¹ Ենոքի արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 42:

³² Johannes Quasten, նույնը, էջ 124:

³³ Նույնը, էջ 125:

գործակցում՝ թշնամիների հետ, կատարում՝ հեթանոսական ծանր մեղքեր, մատնություն, զոդություն, սպանություն, անբարոյականություն, կոդուպուտ, կուրքերի երկրպագություն:

Գրիգոր Սքանչելագործի սույն կանոնական թուղթը նվիրված է աշո տխուր իրադարձությունների մեկնաբանմանը և չարիքը Եկեղեցուց և հավատացյալների միջից վերացնելու մտահոգություններին: Նա որպես ճշմարիտ և բարի հովիվ, զգուշացնում է եպիսկոպոսներին և խորհուրդներ է տալիս չարիքը արմատախիլ անելու մասին: Սքանչելագործը խոսում է նաև իր վճռական հաստատման մասին, անմիջապես կարգն ու կանոնը Եկեղեցու ծոցում վերահաստատելու համար: Միաժամանակ, նա թելադրում է լինել զգույշ, համբերատար, գույք և մարդասիրություն, մեղմություն և ներողամտություն հանդես բերել հանցավորների նկատմամբ:

Սքանչելագործի թուղթը բաղկանում է 11 գլուխներից և մտել է Հույն Եկեղեցու կանոնական անակներ ժողովածուի մեջ, ստացել է կանոնական հեղինակություն, գնահատվում է որպես հայրապետական իշխանության, եկեղեցական կարգապահության պատմության կարևոր մի փաստաթուղթ³⁴:

4. Սողոմոնի «Էկեղեսիաստեա» կամ «Ժողովող» գրքի մեկնությունը³⁵.

Գրիգոր Սքանչելագործը իր սույն աշխատությունը թարգմանել է Աստվածաշնչի «Յոթանասանից» հունարեն թարգմանության օրինակի վրայից, ընտիր և մաքուր հունարենով, վերացնելով եբրայաբանությունները:

Սքանչելագործը համարվում է առաջին հայրապետը, որ ձեռնարկել է թարգմանել Հին Կտակարանի աստվածաշնչական մի բնագիր, իր ժամանակի ընտիր հունարենով, որպեսզի իր թարգմանությունն ու մեկնությունը հասկանալի լինեն հույն, քրիստոնյա հավատացյալներին:

5. Ճառ «Յաղագս Աստուծոյ անչարչարելիութեանն և չարչարելիութեանն».

Գրիգոր Սքանչելագործի սույն աստվածաբանական կարևոր աշխատությունը հասցեագրված է մի ում Թեոպոմպոս եպիսկոպոսի: Դա մի երկախություն է, դիպլոմ, հեղինակի և վերոհիշյալ եպիսկոպոսի միջև, Աստուծո անչարչարելիության և չարչարելիության մասին: Սույն երկը մեզ հասել է միայն ասորերեն թարգմանությամբ:

Սքանչելագործը շեշտում է, որ Աստված եկթակա լինել չի կարող տառապանքի: Նա ազատ է և ամենագոր իր որոշումների մեջ:

Մարդկության սիրուն, «Մինն ի յերրորդութենէ»՝ Որդին Աստծու, իր կամավոր չարչարանքով հաղթահարեց տառապանքն ու չարչարանքը և հաղթեց մահվան, ապացուցելով իր անչարչարելի բնությունը և իր աշո կամավոր չարչարանքի միջոցով փրկեց մարդկությունը:

Գրիգոր Սքանչելագործի անունն ու հեղինակությունը այնքան մեծ են եղել, որ հաջորդ դարերում նրան են վերագրվել մի շարք այլ գործեր, որոնք անհարազատ են համարվել եկեղեցական քննադատության կողմից³⁶:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԶԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾԻ
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սքանչելագործի մատենագրական վաստակի «հայկական թարգմանությունը հավանաբար ի հիմքերորդ դարու եղած են»³⁷:

Ֆրանսիացի հայր Ժան Մարտինը 1883 թվականին հրատարակել է Սքանչելագործի հինգ ճառերը հայերեն լեզվով³⁸, որոնցից ոչ մեկի բնագիրը չի պահպանվել հունարեն լեզվով և կամ այլ թարգմանությամբ:

Այդ հինգ ճառերն են.

1. Խօսք ի Ծնունդն Փրկչի, «խորհուրդ մեծ և սքանչելի տեսանենք յայսմ աւուրք եղբարք»:

2. Յաղագս Մարդեղութեան. հանն Աստուած մարմնացեալ յերկրի երևեցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ, կրեալ ճշմարտապէս զմերս մարդկապէս:

3. Յաւեսիս Աստուածածնի. Այսօր հրեշտակական դասուք օրհներգութիւնք պայծառաման և փայլումն զայստեան Քրիստոսի զհաւատացելովքս հրճուի:

4. Ներքողեան ի Սուրբ Ստեփանոս: Հրաշափառ և ծայրագոյն աստուածայնոցն

³⁶ Տես այս մասին՝ Migne, Patrologia graeca հատորում 46, էջ 898—958, 1101—1108, հատոր 6, էջ 988—1018, հատոր 10, էջ 987—1048, 1155—1170, հատոր 37, էջ 388—386: Johannes Quasten, Գույնը, էջ 127—128, Encyclopedia Americana, vol. 18, էջ 458:

³⁷ Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վնենտիկ, Մխիթարյան տպարան, 1889, էջ 374: Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, Գույնը, էջ 72—73:

³⁸ Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Գույնը, էջ 375:

³⁴ Գույնը, էջ 126:

³⁵ Աստուածաշունչ, Կ. Պոլիս, 1895, էջ 688—696:

փառաց արժանացեալ ու վստահական Ստեփանոս...

5. Գովեստ ի Սուրբ Կոյսն Մարիամ. Զամենայն տոնս զօրհներգութիւնս պարտ է մեզ որպէս զողջակեզս մատուցանել Աստուծոյ. և նախ քան զամենայն զանեսարանութիւն Սրբոյ Աստուածածնին զորախ լեր հերկրեալն. «Սույն ճառի «Հայկական բնագիրն նախապատիւ է քան զյոյնն, որ մեր ձեռքն հասած է»³⁹:

Սքանչեղագործի մատենագրական վաստակի մէջ հիշվում են նաև հայերեն հետևյալ ճառերի թարգմանությունները.

6. Երկուտասան ճգովք ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց. եթէ կարծեօք որ կամ կերպարանօք ասէ զՔրիստոս յաշխարհի, և ոչ խոստովանի զնա մարմնով եկեալ՝ որպէս և գրեալ է, ճգովեալ եղիցի:

7. Սրբոյն Գրիգորի Սքանչեղագործի, լուսաւորեալ, Երուսաղէմ, զի հասեալ է լոյս քո... քեզ եկեղեցի հերթանոսաց մատուցանեմ ընծայաբերութիւն:

8. Նորին՝ «Էր Աստուած, և եղև մարդ, ոչ հեռացեալ ի բնութենէն, այլ որ էրն՝ նոյն եկաց անփոփոխելի և անալլալելի:

9. Նոյնի՝ խոստովանութիւն հաւատոց աղօթաբար. Մի Աստուած Հայր Բանին⁴⁰: Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Զեռագրաց Մատենադարանում պահվում են Սքանչեղագործի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները, ըստ ձեռագրերի հետևյալ համարների.

Յուցակ Զեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, Երևան, 1965 թ.:

403. Ժողովածու, կազմված Հաշտերխան, 1781—1782 թվականներին, գրիչ՝ և ստացող Աքրահամ Դավթյան: Ժողովածուում հայ և հույն եկեղեցական հայրերի ճառերի հետ կա նաև Գրիգոր Սքանչեղագործի Ճառը (հատված) «Ի յարութիւնն Քրիստոսի» վերնագրով: Յուցակ, էջ 313:

578. Ժողովածու, կազմված հավանաբար Տաթևում, 1421 թվականին, գրիչ՝ Թովմա (քահանա) Կաֆայեցի: Ժողովածուում կա նաև Գրիգոր Սքանչեղագործի «Ընդդէմ բաժանողաց» ճառը: Յուցակ, էջ 351:

716. Ժողովածու, Ճառք և խրատ, նաև Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 390:

795. Ժողովածու, ուր կա Գրիգոր Սքանչեղագործի «Ճառ Ծննդեան», Յուցակ, էջ 412:

866. Ժառընտիր, գրիչ՝ Ստեփանոս, «Ճառք» Գրիգոր Աստվածաբանի, Ոսկեբե-

րանի և Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 428:

993. Ժառընտիր, գրիչ՝ Մատթեոս, ծաղկող՝ Եսայի. «Ճառք, Խրատք» Լուսավորչի, Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 454:

996. Ժառընտիր, գրիչ, ծաղկող՝ Ռհանէս միայնակեաց, Ճառք, Գրիգոր Աստվածաբանի, Նյուսացի, Գրիգոր Սքանչեղագործի, Աթանասի, Բարսեղի և այլն: Յուցակ, էջ 456:

1523. Ժառընտիր, գրիչ՝ Յովանէս, Աւետ, Գրիգոր, 1668 թ., «Ճառք, խրատք, ներբողք» Լուսավորչի, Նյուսացու, Աստվածաբանի, Ոսկեբերանի, Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 574:

1524. Ժառընտիր, 1401, վարգ, գրիչ՝ Աւետիս տարկաւագ, Յովանէս քահանա, Յովանէս կր: «Ճառք, խրատք, ներբողք», Ոսկեբերանի, Եփրեմի, Եպիփանի և Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 575:

1798. Ժողովածու, «Ճառք, քարոզք» Բարսեղի, Աստվածաբանի, Պրոկլի, Ոսկեբերանի, Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 643:

2389. Ժողովածու, 1643, էջմիածին, «Ներբող առ Աստուածածինն» Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 793:

2786. Ժողովածու, «Ճառք» Պրոկլի, Աթանասի, Սքանչեղագործի, Ոսկեբերանի: Յուցակ, էջ 876:

2854. Ժողովածու, գրիչ՝ Պետրոս Թիֆլիսեցի, «Քարոզք, ճառք», Յովհաննէս Երզնկացու, Մատթեոս Զողայեցու, Առաքել Սյունեցու, Գրիգոր Լուսավորչի, Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 889:

3192. Ժողովածու, գրիչ՝ Մկրտիչ, «Վկայութիւնք վասն Քրիստոսի», Ոսկեբերանի, Պրոկլի, Կորնել Ալեքսանդրացու, Եփրեմի, Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 960:

3275. Ժողովածու, 1414 թ. Կապուսի վանք (Երզնկա), գրիչ՝ Մաղաքիա Բաբերթացի, «Վարք Գրիգորի Սքանչեղագործի»: Յուցակ, էջ 977:

3329. Ժողովածու, 1729 թ. գրիչ՝ Յովհաննէս Էրեց, «Ճառք» Աթանասի և Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 990:

3651. Ժողովածու, 1315 թ. 1615 թ. Ս. Կարապետի վանք (Տարոն), գրիչ՝ Առաքել աբեղա, Աքրահամ, Մկրտիչ քահանա «Դաւանութիւնք» Եփրեմի, Լուսավորչի, Նյուսացու, Աստվածաբանի, Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 1057:

4189. Տօնապատճառ, 1267 թ. Հաղպատ, գրիչ՝ Յովսէփ, «Տօնապատճառ, ճառք» Եփրեմի, Գրիգոր Սքանչեղագործի: Յուցակ, էջ 1156:

4207. Ժողովածու, 1284 թ. Ատանայ, գրիչ՝ Կոստանդին Քոտաթ. «Բան հաւա-

³⁹ Նույնը, էջ 376:

⁴⁰ Նույնը, էջ 374—378:

տոյ» Դիոնեսիոս Արիսպագացի, Եփրեմ, Լուսավորիչ, Հիպպոլիտ Բուտրացի, Գրիգոր Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 1170:

4670. **Ճառքնախիթ**, 1401 թ. Ոստան, գրիչ և ծաղկող՝ Ծերուն. «Ճառք, խրատք, ներբողեանք», Եփրեմ, Եպիփան, Պրոկո, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 1258:

4709. **Ճառքնախիթ**, 1344 թ. գրիչ՝ Յովանես Դեոսկորոս, «Ճառք, խրատք, ներբողեանք», Եփրեմ, Եպիփան, Աթանասի, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 1268:

4802. **Ճառքնախիթ**, 1404-ից հետո, Տշող (Ռշտունիք), գրիչ՝ Ստեփանոս սրկ., «Ճառք, խրատք, ներբողեանք» Պրոկո, Եփրեմ, Եպիփան, Աթանասի, Նյուսացու, Գրիգոր Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 1290:

4869. **Ճառքնախիթ**, 1482 թ. Կոտուց, գրիչ՝ Յովհաննես քհ., ծաղկող՝ Մինաս կր. «Ճառք, խրատք, ներբողեանք» Պրոկո, Եփրեմ, Աթանասի, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 1305:

4929. **Ճառքնախիթ**, ԺԵ դ., գրիչ՝ Բարսեղ սարկ., «Ճառք» Գրիգոր Սքանչելագործի, Ոսկեբերանի: Ցուցակ, էջ 1317:

Այնուհետև Ցուցակ Զեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Բ, Երեւան, 1970 թ.:

5406. **Ճառքնախիթ**, ԺԵ դ., գրիչ՝ Խաչատուր քհ., «Ճառք, խրատք, ներբողեանք» Ոսկեբերանի, Եփրեմ, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 100:

5244. **Ճառք** Պրոկոի ու Գրիգոր Սքանչելագործի: Ցուցակ, էջ 86:

7170. **Բանք խրատականք**, ԺԵ դ., Ոսկեբերանի, Կյուրեղի, Կեսարացու, Աստվածաբանի, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 475:

7439. **Ճառքնախիթ**. 1725—1729, Երուսաղեմ, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Մարտիրոս, «Ճառք, ներբողեանք» Աթանասի, Եփրեմ, Ոսկեբերանի, Աստվածաբանի, Պրոկո, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 544:

7729. **Ճառքնախիթ** (Մշոյ) 1200—1202 թ. Աագ վանք (Երզնկա), գրիչ՝ Վարդան քհ. Կարենցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս, «Ճառք, ներբողեանք» Ոսկեբերանի, Կեսարացու, Նյուսացու, Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 598:

8467. **Ժողովածու**, 1626—1629 թթ. Իլով, գրիչ՝ Եսայի Սեբաստացի, Դուկաս, անանուն, «Բանք հաւատոյ», Լուսավորիչ, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Եփրեմ, Հիպպոլիտի, Գրիգոր Սքանչելագործ: Ցուցակ, էջ 751:

Եկեղեցական իրավունքի ընդհանուր աղբյուրների մեջ մտնում են նաև Եկեղեցու տասներեք հայրերի և հայրապետների սահմանած կանոնները, որոնք ընդունվում

են նաև Հայ Եկեղեցու կողմից: Դրանք են Աթանասի, Բարսեղի, Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Նյուսացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Եպիփանի, Եփրեմի և ուրիշների կանոնները⁴¹:

Գրիգոր Սքանչելագործին ևս վերագրվում են 12 կանոններ, գերման և ֆրանկ բարբարոս ցեղերի Պոնտոս կատարած «արշավանքների ժամանակ պատահած զանազան հանցանքների վերաբերյալ»⁴²:

Սքանչելագործի վերագրված այդ 12 կանոնները քաղված են նրա նշանավոր «Կանոնական ամսակներ»-ից կամ «Թուղթ կանոնական»-ից, որի մասին խոսվեց վերելում⁴³:

Այդ 12 կանոններից 11-ը վերաբերվում են բարբարոսների արշավանքների պատճառով Եկեղեցու և հավատացյալների ծոցում պատահած անկարգությունների առաջը առնելուն: 12-րդ կանոնը սահմանում է հալածանքներից հետո կրկին Եկեղեցու գիրկը վերադարձողների վրա ապաշխարություն սահմանելու կարգին և որոշում է «ապաշխարության տեսակները»⁴⁴:

Սքանչելագործի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանության հատվածներ կան նաև «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ Եկեղեցոյ», Ս. Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռոյ 1914 աշխատության մեջ, ըստ հետևյալների.

1. Գրիգոր Սքանչելագործի՝ Յաղագս հաւատոյ ի սուրբ Երրորդութիւն, էջ 18:

2. Ս. Գրիգորի Սքանչելագործի՝ Հաւատամք, նորին՝ Յաղագս Երրորդութեանն, մեկնութիւն հաւատոյ, ճառք ԺԲ գլխոց նոյնից և մեկնութիւն, էջ 71—78: Գրիգոր Նյուսացին վկայում է, որ Սքանչելագործի «Հաւատամք»-ը՝ էջ 71, գործածվում էր Կապադովկյան Կեսարիայում, որպէս նորահաւատների «Հաւատոյ հանգանակ»-ի հիմքը, մինչև իր ժամանակները⁴⁵:

Սքանչելագործի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների տպագրության մասին տես «Արարատ», 1895, ապրիլ, էջ 111, սեպտեմբեր, էջ 366: Նույնը, 1896, փետրվար, էջ 60: Անգլիացի պրոֆ. Կոնիքերը 1896-ին անգլերենի թարգմանելով հրատարակել է «Յորժամ յիշեմ

⁴¹ Վազգեն Հակոբյան, *Առյուծ*, էջ 491—500, 741—742, հատոր Բ, 1971, էջ 474—475: Հայոց եկեղեցական իրավունքը, *Առյուծ*, էջ 233—253:

⁴² Հայոց եկեղեցական իրավունքը, *Առյուծ*, էջ 251:

⁴³ Encyclopedia Americana, *Առյուծ*, էջ 458:

⁴⁴ Հայոց եկեղեցական իրավունքը, *Առյուծ*, էջ 251:

⁴⁵ Պրոֆ. Ն. Մազարյան, *Առյուծ*, էջ 29:

զեայի ստուգանքին» Սքանչեղագործի ճառը⁴⁶:

«Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» աշխատության հայերէն թարգմանության մեջ (Ս. Էջմիածին, 1908) Սքանչեղագործի մատենագրական վաստակի հայերէն թարգմանությունից կան հետևյալները.

1. Գրիգորի Սքանչեղագործի ի Բանէն որ յաղագս յարութեան, էջ 19—20. «Եւ ստեպ ստեպ լընթիս կոչիր. և յերեսս ամենայն մարդկութեան ուտէ և ըմպէ, ոչ պատրելով զնոսա... նորին՝ յաղագս մարմնատրութեան և հաւատոյ, ըստ մասանց, էջ 19—21:

2. Պիտառութիւն Գրիգոր Սքանչեղագործի էջ 60. «Եթ՝ որ ասէ այլ քան զլատեանս Որդի Աստուծոյ, և այլ ի վերջինս,

և ո՛չ խառտվանի զնոյն նախալստենական, զնոյն առ վերջնովք, որպէս գրեալ է, նզովեցի:

3. Պիտառութիւն Նեոկեսարիա, ըստ մասին յաղագս հաւատոյ, էջ 92. «Եւ է Աստուած ճշմարիտ, անմարմին ի մարմնի երեւեալ կատարեալ ճշմարտութեամբ և աստուածային կատարելութեամբ. ո՛չ երկուս դէմս և ո՛չ երկուս բնութիւնս...

4. Պիտառութիւն Գրիգորի Նեոկեսարեայ, էջ 141—142. «Եթ՝ որ ասէ այլ ախտակրեալն և այլ ոչ ախտակրեալն, և ոչ խառտվանի զնոյն զանխախտ Աստուածն Բան մարմնով իրով ախտակրեալ, որպէս գրեալ է, նզով եղիցի»:

Ինչպէս նշվեց, մեր Եկեղեցին Գրիգոր Սքանչեղագործի հիշատակը կատարում է ամեն տարի դեկտեմբերի 5-ին, «Սրբոյն Գրիգորի և Նիկողայոս Զմիտնիայի Սքանչեղագործ հայրապետացն» տոնին:

Հույն և լատին Եկեղեցիները Գրիգոր Սքանչեղագործի տոնը կատարում են նոյեմբերի 17-ին:

⁴⁶ Կնիք հաւատոյ, նույնը, էջ XXXVIII: Տես դարձեալ «Կնիք հաւատոյ», Սքանչեղագործի ճառերի հայերէն թարգմանության մասին, ըստ մեր ձեռագրերի:

